

RAĐANJE RUSKE INTELIGENCIJE IZ DUHA PROSVETITELJSTVA: ALEKSANDAR RADIŠČEV (I)*

Apstrakt: Tekst je prvi deo obimnije studije u kojoj je analizirano delo Aleksandra Radiščeva, vodećeg predstavnika Prosvetiteljstva u Rusiji XVIII veka. Polazeći od odnosa Voltera i Didroa prema ruskoj imperatorici Katarini Velikoj, autor u uvodnom delu rada formuliše razloge za bavljenje ruskom recepcijom Prosvetiteljstva. U prvom poglavlju interpretirane su različita tumačenja fenomena „ruske inteligencije“ jer se Radiščev smatra njenim rodonačelnikom. U drugom delu izložena je biografija Radiščeva koja olakšava razmatranje njegovih ideja. Analiza tih ideja, kao i „prosvetiteljskog apsolutizma“ Katarine II, biće predmet razmatranja u nastavku ovog rada.

Ključne reči: Prosvetiteljstvo, prosveteljeni apsolutizam, ruska inteligencija, istorija ideja, socijalna kritika, kmetstvo

Uvod

Napuštajući Rusiju jedan od francuskih *philosophes* pisao je svojim pariskim prijateljima: „Nikada se nisam osećao slobodnijim nego dok sam živeo u zemlji koju vi smatrate zemljom robova, a nikada se nisam osećao porobljenijim nego u zemlji koju vi nazivate zemljom slobodnih ljudi“ (cit. prema: Wolff, 1994: 225). Odbacivanje uobičajenih predstava o „istočnom ropstvu“ i „zapadnoj slobodi“ nije bilo plod iskustva nekog od mnogobrojnih zapadnih intelektualaca koji su u potrazi za ostvarenjem svojih utopijskih očekivanja nakon 1917. godine posećivali „prvu zemlju socijalizma“. Ono je znatno starije – formulisao ga je Deni Didro 1774. godine nakon boravka u Sankt Peterburgu gde je nekoliko meseci bio gost na dvoru

---

* Tekst je rezultat rada na projektu „Prosveteljenost u evropskom, regionalnom i nacionalnom kontekstu: istorija i savremenost“ (br. 149029) koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije. Zbog svoga obima studija je podeljena na dva dela – ovde je objavljen prvi deo, a u narednom broju će biti štampan nastavak.

Katarine Velike, imperatorke Rusije. U razgovorima sa svojom domaćicom Didro nije štedeo komplimente: „Nema ni jednog čestitog čoveka u Parizu, čoveka sa bar malo duha i prosvেćenosti koji nije obožavalac Vašeg Veličanstva. Na Vašoj strani su svi akademici, svi filozofi, svi mislioci i književnici i niko od njih to ne skriva. Svi slave Vašu veličanstvenost, Vaše vrline, dobrotu i napore koje ulažete da uspostavite nauke i umetnosti u svojoj zemlji“ (cit. prema: Wolff, 1994: 225). Novčana pomoć koju je Katarina davala Didrou¹, prevođenje *Enciklopedije* na ruski, te njena ponuda da ovo ključno delo francuskog Prosvetiteljstva (čije je dvadesetogodišnje izdavanje bilo praćeno teškoćama i zabranama u domovini) bude štampano u Rusiji – predstavljaju neke od činjenica koje objašnjavaju ove Didroove pohvale. Još izdašniji u pohvalama ruske imperatorke bio je Volter koji je i bez neposredne materijalne koristi u prepisci sa Katarinom (od 1763. pa do svoje smrti, 1778. godine) često izražavao žaljenje što mu starost ne dopušta da postane njen podanik². Pisac dvotomne *Istorije ruske imperije u doba Petra Velikog* (1759-1763) smatrao je Katarinu ne samo dostojnim nastavljачem Petrovog dela „civilizovanja“ jednog „varvarskog“ naroda koji zauzima ogromnu teritoriju, već i „prosvеćenom“ vladarkom koja ne poseže za surovim merama svoga prethodnika. Opraštajući joj misterioznu smrt muža i preuzimanje ruskog prestola³, Volter je Katarinu slavio kao

¹ Našavši se u novčanim nevoljama Didro je 1765. godine odlučio da proda svoju biblioteku. Katarina je otkupila biblioteku, ali je knjige ostavila u doživotnom posedu Didroa, dodeljujući mu uz traženu sumu i godišnju stipendiju za čuvanje knjižnog fonda. Komentarišući ovaj događaj Volter je naglasio inverziju civilizacijskih uloga: „Ko bi pre pedeset godina mogao i pretpostaviti da će jednog dana Skiti u Parizu tako velikodušno nagrađivati vrlinu, nauku i filozofiju koje su ovde tako nedostojno tretirane?“ (cit. prema: Wolff, 1994: 222).

² „On je predvodio grupu *philosophes* koji su hvalili Katarinu u evropskom salonima, grupe koja je takođe uključivala Didroa i Grima. Volter je u Evropi igrao glavnu ulogu u stvaranju predstave o Katarini Velikoj kao mudroj, pravедnoj i demokratskoj vladateljici koja je posvećena idejama slobode i Prosvеćenosti. Opisivao ju je kao darežljivu ženu, kao suverena koji zasluđuje najveće poštovanje na svetu“ (Gorbatov, 2007: 389).

³ Muž Katarine II, imperator Petar III (unuk Petra Velikog) vladao je Rusijom samo šest meseci (decembar 1761 – juni 1762. godine), a posle državnog udara kojim je uklonjen sa prestola ubijen je u nerazjašnjenim okolnostima. Uprkos dugovečnosti i uspešnosti Katarinine vladavine, njen dolazak na vlast je bio nelegitiman: „Niko ko je ikada sedeo na ruskom tronu nije imao tako malo zakonskog osnova za to kao Katarina II. Ona se može uporediti samo sa lažnim Dimitrijem I, samozvancem koji je

oličenje političkog ideala „prosvećenog apsolutizma“ koji, nadmašujući pruski i švedski uzor, uvodi poredak i „svetlost“ (*lumičre*) u iskonsku „tamu“ (*ténčbres*) velike imperije⁴. Paradoks sadržan u Volterovom tumačenju Petra Velikog po kome se „razvoj varvarske zemlje čini zavisnim od civilizujućih reformi varvarskog vladara“, razrešen je dolaskom na vlast Katarine II koja uopšte nije bila Ruskinja, već „nemačka princeza“ (cit. prema: Wolff, 1994: 203). Koristeći rimsku mitološku figuru Jupitera, Volter je rođenje Petra poistovetio sa „stvaranjem Rusije“, te volji i razumu jednog čoveka pripisao gotovo božansku ulogu „oca nacije“ i kreatora države⁵. S obzirom na to da je Minerva rođena iz Jupiterove glave, njegovo imenovanje Katarine „*Minervom Severa*“ isticalo je njenu ulogu „direktne“ (simboličke, a ne biološke) Petrove naslednice: „Katarina je u sistem mitologizovanog socijalno-političkog Panteona ušla pod imenom Minerve, a spajanje ‘prosvećenosti’ i ‘vlasti’ bilo je istaknuto njenim počasnim imenovanjem ‘Premudrom majkom otadžbine’ koje je naglašavalo simetričnost značaja njene vladavine sa vladavinom Petra I – ‘Premudrog oca otadžbine’“ (Артемьева, 1996). Druga Volterova metafora – Katarina kao „*Semiramida Severa*“ – takođe je, pored orijentalizujuće konotacije, naglašavala njene vladarske sposobnosti koje „haos“ Moskovije mogu pretvoriti u skladno uređen, raznovrsni „vrt“. Imajući u vidu laskave pohvale filozofa⁶ i njegovu veru u sjajnu budućnost vladavine ruske imperatorke, možemo

---

zauzeo presto početkom XVII veka, ali se na njemu zadržao manje od godinu dana jer je, proklinjan od podanika i crkve, poginuo od ruku ubica. Katarinina vladavina koja se protegla gotovo tridesetčetiri godine pokazala se kao jedna od najuspešnijih u ruskoj istoriji“ (Kamenskii, 1997: 200-201).

⁴ Kako opravdano ističe Leri Vulf, u Volterovoj imaginaciji „Istočna Evropa postala je oblast u kojoj se prosvećeni apsolutizam dokazao kao politička teorija i kao formula razvitka i civilizovanja“ (Wolff, 1994: 205).

⁵ „Volteru se Rusija činila laboratorijom u kojoj je izveden veliki istorijski eksperiment: voljom i razumom jednog čoveka stvorena je civilizovana nacija. Dopeetrovska Rusija za filozofa je bila ‘čist list’ na kome je Petar ispisao svoje grandiozne planove (Мезин, 2003: 115).

⁶ U pismu Volteru od 29. 12. 1766. godine Katarina ironično komentariše Volterovo „uzdizanje u zvezde“: „U svakom slučaju, ne bih volela da budem ubrajana u ono čemu se čovečanstvo tako dugo klanjalo... Zato Vas molim da me ostavite na zemlji – u krajnjoj liniji, tu ću moći da dobijam vaša i pisma Vaših prijatelja, Didroa i d’Alamberta i tu ću moći da budem svedok Vašeg saučestvovanja sa svim onim što služi prosvetavanju našeg doba“ (Екатерина II, 2003: 746).

zaključiti da je pisac *Kandida* ismevao naivni optimizam sopstvenog (zapadnog) okruženja, ali da je ideju progresa projektovao na Istok koji je ratnim pohodima Katarine II protiv Otomana postajao polje širenja prosvetećenosti i „civilizacije“. Sanjajući o Konstantinopolju bez Turaka (koji, po njemu, moraju konačno biti „proterani u Aziju“), on je iz Švajcarske ohrabrivao Katarinin „grčki projekat“ (ponovno uspostavljanje „Vizantije“ pod vladarskim žezlom njenog unuka Konstantina)⁷ i hvalio njeno „smirivanje“ Poljske. Teritorijalno širenje njene vlasti Volter je poistovećivao sa trijumfom razuma, ne obzirući se mnogo na despotsku prirodu njene vladavine, jer je bio uveren da „dobronamerna autokratija možda ne odgovara zapadnim zemljama, ali je sasvim podesna za zemlje čiji su stanovnici još sasvim blizu prvobitnog stanja“ (Gay, 1988: 160).

U istoriografiji je isticano kako se „među ruskim carevima i caricama Katarina II izdvaja svojom obrazovanošću, duhovnim kvaliteta i sposobnošću postavljanja ključnih pitanja“, te da je njena dugogodišnja vladavina jedna od najuspešnijih u ruskoj istoriji (Kamenskii, 1997: 203). Među „opštim mestima“ istorijske svesti je svakako ono o njenoj povezanost sa epohom Prosvetiteljstva, tj. isticanje ključne uloge koju je Katarina imala u recepciji, širenju i dinamici prosvetiteljskih ideja u Rusiji. Istovremeno, „Katarinina epoha“ nije izbegla kontroverze koje obeležavaju rusku samosvest povodom ocena smisla i rezultata „Petrovog dela“ – legitimišući se kao Petrova naslednica, ona je istovremeno i meta njegovih kritičara. Shematski svedene na spor o (ne)evropskom „putu Rusije“, ove debate se svojom osnovnom strukturom reprodukuju u različitim diskurzivnim formama. Njihova repetitivnost (u jeziku filozofije, politike, ideologije...) reflektuje ne samo važnost, već i suštinsku neresivost same dileme formulisane na ovaj tradicionalni, najopštiji način. U nastojanju da se izbegne zamka „većitih pitanja“ (poput onih o odnosu Rusije i Zapada, filozofije i vlasti, smislu istorije... itd.), istoričar ideja može svoje istraživačko interesovanje usmeriti na rekonstrukciju manjih segmenata prošlosti koji ne predstavljaju

⁷ „Ako se rat produži, preostaje nam samo još da osvojimo Vizantiju i, istinu govoreći, počinjem da mislim kako to uopšte ne bi bilo teško“ – pisala je Katarina Volteru 19. marta 1772. godine (Екатерина II, 2003: 771). Razvijeni „grčki projekat“ formulisan je nekoliko godina kasnije (Konstantin, rođen 1779. godine dobio je ime u skladu sa tim planovima): „U suštini, ‘grčki projekt’ bio je dugoročni cilj Rusije, san imperatorke i osnova njene spoljnopolitičke doktrine“ (Kamenskii, 1997: 254).

puku ilustraciju „opštih mesta“ već njihovu problematizaciju. Tako, na primer, polazeći od pomenutog odnosa mislilaca francuskog Prosvetiteljstva prema „prosvećenom apsolutizmu“ Katarine Velike, te praćenja recepcije prosvetiteljskih ideja u Rusiji (ili, šire – u Istočnoj Evropi), možemo istraživati ne samo odnos ruskih sledbenika prosvetiteljske misli prema nosiocu suverene moći, već i prema širem socijalno-istorijskom kontekstu kome pripadaju. Težište istraživanja se na taj način pomera od interesovanja za način na koji Prosvetiteljstvo „otkriva Istočnu Evropu“ (*Inventing Eastern Europe* – Larry Wolff), ka istraživanju načina na koji sami zagovornici prosvetiteljskih ideja u Rusiji „zamišljaju“ (*imagining*) sopstvenu domovinu. Praćenje reakcija na koje nailaze njihove ideje može nam pomoći ne samo da stvorimo potpuniju sliku o prirodi „prosvećenog apsolutizma“ evropske periferije, već i da bolje razumemo sam „prosvetiteljski projekat“.

Skicirani pristup u ovoj studiji biće demonstriran analizom i inepretacijom dela Aleksandra Radiščeva (1749 – 1782) koji u literaturi slovi kao vodeći mislilac „ruskog Prosvetiteljstva“. S obzirom na to da se on takođe smatra „ocem ruske inteligencije“, prvi deo studije biće posvećen interpretaciji značenja i značaja ovog fenomena. Nakon toga, u drugom poglavlju izložiću kratku biografiju Radiščeva koja treba da nam olakša razumevanje njegovih filozofskih i političkih ideja analiziranih u trećem poglavlju rada⁸. S obzirom na osudu na koju je naišlo objavljivanje Radiščevljeve knjige *Putovanje od Petrograda u Moskvu* (1780), u nastavku studije razmatraću kako genezu i dinamiku, tako i ograničenja „prosvećenog apsolutizma“ Katarine Velike. U završnom delu studije ponudiću opštiji interpretativni model („disidentstvo“) koji, po mom mišljenju, omogućava potpunije razumevanje Radiščeva, iako je primarno razvijen na studijama komunističke epohe ruske istorije. Ukratko, polazeći od Prosvetiteljstva u njegovoj „istočnoj“ (ruskoj) recepciji, pokušaću da skiciram portret Radiščeva, prikažem glavne tokove njegovog intelektualnog razvoja i ukažem na niz dvosmislenih konotacija njegovog dela koje se, po mom mišljenju, opire jednoznačnim kvalifikacijama i pojednostavljenim tumačenjima.

---

⁸ Treće, četvrto i zaključno poglavlje studije biće objavljeni u narednom broju *Filozofije i društva*.

1. Ruska inteligencija

U klasičnom radu o rođenju ruske inteligencije Isaija Berlin je, između ostalog, istakao kako je „sam fenomen 'inteligencije' sa svim njegovim istorijskim i doslovno revolucionarnim posledicama *najveći posebni ruski doprinos društvenoj promeni sveta*“ (Berlin, 1987: 116). Uprkos zapadnom poreklu same reči (lat. *intelligentia*), njena rusifikovana verzija (*интеллигенция*) dobila je posebno značenje koje trag svog ruskog porekla čuva i u zapadnoj transliteraciji (*intelligentsia*)⁹. Od druge polovine XIX veka ona se koristi kao oznaka za posebnu socijalnu grupu o čijim karakteristikama su vođene burne debate i izricane različite, često suprotstavljene ocene. Jedna od upadljivih osobina pripadnika te grupe je njihova sklonost ka introspektivnom traganju za sopstvenim socijalnim i individualnim identitetom, te dobar deo istorije ruske društvene misli čine upravo pokušaji „intelektualaca“ (*интеллектуалы*) da odgovore na pitanja: „Ko smo mi?“ ili „Šta je inteligencija?“ (vid. Malia, 1960: 441)¹⁰. Iz perspektive spoljašnjeg posmatrača različiti odgovori na ova pitanja predstavljaju građu za rekonstrukciju samoidentifikacijskih modela ili „subjektivnog samosaznanja“ inteligencije kao one njene ključne karakteristike koja je nesvodljiva na sociološki „objektivne“ parametre „klase“ ili „sloja“¹¹. Stoga je „ruska inteligencija“ prevashodno predmet istraži-

---

⁹ Korišćenje reči „inteligencija“ kao oznake za socijalnu grupu, a ne sazajnu sposobnost dugo vremena je vezvana za ruskog pisca Boborikina (Боборыкин) koji je tvrdio da je to značenje uveo u publicističku upotrebu 1866. godine. Prema Martinu Maliji, reč je izvedena direktno iz latinskog koji je šezdesetih godina „raznočinci- ma“ u bogoslovljama i gimnazijama, (za razliku od francuskog jezika višeg plemstva), bio glavni strani jezik (Malia, 1960: 458). Novija istraživanja ukazuju na raniju upotrebu te reči u Poljskoj i smatraju je polonizmom ili ukrajinizmom (vid. Успенский, 1999: 8). Ričard Pajps je skrenuo pažnju na njeno nemačko poreklo: „Nemačka reč *Intelligenz* korišćena je bar od 1848. godine za opisivanje istog fenomena kao i 'intelligentsia' – grupe koja se od ostatka društva razlikuje svojim obrazovanjem i 'progresivnim' stavovima. Činjenica da ta upotreba prethodi ruskoj više od decenije, sugeriše da je *die Intelligenz* mogla biti direktna inspiracija za ruski koncept“ (Pipes, 1971: 615). Ali, nezavisno od porekla reči, činjenica je i da njen ruski oblik ostaje fiksiran kao posebna reč u zapadnoevropskim jezicima.

¹⁰ „Istorija ruske društvene misli je istorija ruske inteligencije“ – beleži davne 1906. godine Ivanov-Razumnik, jedan od prvih istoričara ruske socijalne misli (Иванов-Разумник 1997: 3). Bauman s pravom ističe: „Svaki pokušaj definisanja intelektualaca je pokušaj samo-definisanja“ (Bauman, 1992: 81).

¹¹ Prema Lotmanu: „Za razliku od zapadne intelektualne elite, ruska inteligencija nema svoje mesto u strukturi društva, ona izmiče svakoj socijalnoj klasifikaciji i nju

vanja istorije ideja: „Dorevolucionarna inteligencija se od vremena njenog ‘otkrića’ na Zapadu pretežno tematizuje kao fenomen intelektualne istorije (*histoire des idées*, u Francuskoj, *intellectual history* u anglosaksonskom svetu, *Kulturgeschichte* u Nemačkoj), a poslednjih godina, kao fenomen *nove kulturne istorije*“ (Шеппе, 2001: 21).

Majkl Konfino definisao je rusku inteligenciju kao grupu čiji su pripadnici, uz sve ideološke i političke razlike, delili: (1) „duboku zabrinutost nad problemima i temama od opšteg interesa; (2) osećanje krivice i lične odgovornosti za stanje i rešenje tih problema i tema; (3) sklonost da politička i socijalna pitanja vide kao moralna; (4) osećanje obaveze da – kako u mišljenju, tako i u životu – traže konačne logičke zaključke po svaku cenu; (5) uverenje da stvari nisu onakve kakve bi trebalo da budu, te da se nešto mora učiniti“ (Confino, 1972: 118). Da „stil mišljenja“ a ne objektivni socijalni status određuje rusku inteligenciju kao posebnu društvenu grupu ističe i Martin Malija kada u „izuzetnom *osećanju* odvojenosti njenih pripadnika od društva u kome žive“ vidi konstitutivni princip njenog nastanka. Po njemu, stanje „alijenacije“ predstavlja suštinsko obeležje ruske inteligencije nezavisno od generacijske pripadnosti, socijalnog porekla, filozofskih uverenja i političkih opredeljenja njenih pripadnika (Malia, 1960: 443-444). Drugačijim jezikom, iz perspektive lotmanovske semiotike kulture i teze o „dualnim modelima“ kao ključnim za razumevanje dinamike ruske kulture, sličan stav formulisao je Boris Uspenski tvrdeći da je principijelna suprotstavljenost vladajućim društvenim institucijama jedna od fundamentalnih karakteristika ruske inteligencije: „Upravo ta tradicija opozicije, suprotstavljanja, a ne pozitivni ideološki program, objedinjuje inteligenciju različitih pokoljenja...“ (Успенский, 1999: 12).¹²

---

je nemoguće odrediti polazeći od njene profesionalne, klasne, ili bilo koje druge socijalne pripadnosti“ (Лютман, 1999: 134). Sličnu ocenu je ranije formulisao Martin Malia: „Nema prihvaćenog sistema socijalne analize – poznatog samoj inteligenciji ili razvijenog u modernoj sociologiji – koja omogućava da se ‘klasa’ zasniva i definiše samo vezama ‘savesti’, ‘kritičkog mišljenja’ ili moralne strasti“ (Malia, 1960: 445).

¹² Teškoće u pozitivno-sadržinskom određenju „ruske inteligencije“ u velikoj meri su upravo posledica ovog njenog „relacionog karaktera“, tj. njene zavisnosti od konteksta kome se suprotstavlja: „Kao rezultat toga, nalazeći se u opoziciji prema dominantnim društvenim institucijama, inteligencija je u suštini zavisna od njih – pri promeni standarda, menja se karakter opozicionarnosti, konkretni oblici njenog ispoljavanja“ (Успенский, 1999: 12).

Različita određenja fenomena „inteligencije“ praćena su spоровima o njenoj specifično „ruskoj prirodi“, kao i o njenoj (ne)odgovornosti za revolucionarni tok ruske istorije. Većina istoričara, polazeći od šire paradigme „posebnog puta“ razvoja Rusije (*Sonderweg*), deli sklonost da „rusku inteligenciju“ tumači kao samosvojnu pojavu različitu od zapadnih „intelektualaca“ (*интеллектуалцы vs. intellectuals*): „Originalnost ruske inteligencije kao pojave nacionalne kulture koja nema bukvalnog analoga u ‘intelektualcima’ Zapadne Evrope kao ljudi koji se prevashodno bave umnim radom, sačinjavaju ‘srednju klasu’, ‘bele okovratnike’, itd. – predstavlja opštepoznatu činjenicu“ (Кондаков, 1999: 71)¹³. Ali, takvo stanovište ne podrazumeva tvrdnju da su nastanak ruske inteligencije i njeni teorijsko-ideološki stavovi bili nezavisni od uticaja i recepcije zapadnih ideja. Naprotiv, afirmacija samosvojnosti fenomena „ruske inteligencije“ često je praćena isticanjem presudnog uticaja ideja Zapada na njeno formiranje i kasniji ideološki razvitak. Tako je, na primer, Isaija Berlin, naglašavajući istorijski i kulturni značaj ruske inteligencije, istovremeno tvrdio kako je ona svoje ideje preuzimala od „Zapada“: „Gotovo da se ne može naći nijedna politička ili socijalna ideja u Rusiji XIX veka koja je rođena na domaćem tlu“. Po njegovoj oceni, izuzimajući Tolstojevu ideju neprotivljenja zlu (originalno-ruska verzija starog hrišćanskog principa), „Rusija čovečanstvu nije dala nijednu pojedinačnu novu socijalnu ili političku ideju – ništa što se ne bi moglo svesti ne samo na neki, u krajnjoj liniji, zapadni koren, već i na neku određenu doktrinu koja je na Zapadu otkrivena osam, deset ili dvanaest godina pre nego što se prvi put pojavila u Rusiji“ (Berlin, 1978: 124). Iako ova Berlinova ocena zvuči bogohulno zagovornicima teze o izvornosti ruske misli, treba imati u vidu da je upravo na nastanak i artikulaciju (slovenofilske) ideje „ruske samobitnosti“ snažno uticala nemačka (romantičarska) filozofija. Generalno, pitanje genealogije neke idejne tradicije treba razlikovati od ocene njene vrednosti i značaja. Stoga je sasvim moguće tvrditi da je „Rusija uvek bila eksplicitno orijentisana ka tuđoj kulturi“ (prvo vizantijskoj, kasnije zapadnoj) i istovremeno ne odricati značaj i originalnost rezultata tih kulturnih uticaja. Jer, kako

¹³ Ovaj stav dele autori različite nacionalno-kulturne pripadnosti i teorijsko-filozofskih usmerenja, da navedem samo primere N. Berđajeva i A. Keli: „Ruska inteligencija je sasvim posebna duhovno- socijalna tvorevina koja postoji samo u Rusiji“ (Berđajev, 1987: 29); „Po stepenu svoga otuđenja od društva i svom uticaju na njega, ruska inteligencija XIX veka je gotovo bila fenomen *sui generis*“ (Kelly, 1978: xiii).

ističe Uspenski: „Padajući na rusko tlo, tuđi kulturni modeli i konceptualne sheme po pravilu dobijaju sasvim drugačiji sadržaj, te se kao rezultat obrazuje nešto *suštinski novo* – nešto što ne liči na pozajmljenu kulturu (tj. kulturu zemlje-orijentira), ni na kulturu recipijenta. U krajnjoj liniji – ma kako to zvučalo paradoksalno – upravo orijentacija na tuđu kulturu u značajnoj meri pridonosi originalnosti ruske kulture“ (Успенский, 1999: 11)¹⁴.

Razlikujući pitanje samosvojnosti „ruske inteligencije“ od problema istraživanja spoljašnjih idejnih uticaja na njeno formiranje, veći na istoričara identifikuje studentske „kružoke“ iz tridesetih i četrdesetih godina XIX veka kao „rodno mesto“ njenog nastanka. Tokom „izvanredne decenije“ (1838-1848) nastala je „ruska inteligencija“ – grupa snažnih ličnosti različitih, pa i suprotstavljenih filozofsko-političkih uverenja, ujedinjenih osećanjem „otuđenja“ u odnosu na socijalno okruženje i snažnom željom za njegovom promenom¹⁵. Hercen, jedan od prvih pripadnika ove nove društvene grupe kasnije će metaforom dvoglavog boga Janusa naglasiti kako je, uprkos sporovima „zadapnjaka“ i „slovenofila“, u prvoj generaciji ruske inteligencije „kućalo jedno srce“. Istorijski razvoj i unutrašnja diferencijacija fenomena „ruske inteligencije“ često se predstavlja u formi smene generacija – „očeve“ iz četrdesetih, zamenjuju „deca“ iz šezdesetih godina, a sve njih „unuci“ s kraja XIX i početka XX veka. Promene filozofskih pogleda na svet, drugačije socijalno poreklo i različit stepen političke radikalizacije predstavljaju neke od sadržinskih parametara ove genera-

---

¹⁴ Sličanu tezu formuliše Lotman: „Očigledno se ne radi o prostom prenošenju, translataciji zapadnoevropskog modela – njegovo unošenje u suštinski drugačiji kulturni kontekst dovodi do njegovog dešifrovanja u terminima specifičnim upravo za rusku kulturu, njegovoj transformaciji koja rezultuje gubitkom mnogih početnih komponenti i dobijanjem novih. Još važnije, većina akcenata početnog modela je pomereno, na primer – iz intelektualne sfere ‘preneto’ je u moralnu. Kao rezultat takvog transkulturnog prevoda, ruska inteligencija je i sa sadržinske i sa funkcionalne tačke gledišta pojava principijelno drugačija od zapadne intelektualne elite“ (Лотман, 1999: 128).

¹⁵ „Zamislite grupu mladih ljudi koji žive pod okamenjenim režimom Nikolaja I – ljudi sa takvom strašću prema idejama kakva možda nikada nije postojala u evropskom društvu, ljudi koji se nezamislivim entuzijazmom dokopavaju ideja koje dolaze sa Zapada i prave planove da ih brzo prevedu u praksu – pa ćete imati predstavu kakvi su bili prvi pripadnici inteligencije. Oni su bili mala grupa *littérateurs* – kako profesionalaca, tako i amatera – svesna usamljenosti u turobnom svetu u kome je s jedne strane neprijateljska i arbitrama vlast, a s druge potpuno neprosvećena masa ugnjetenih i nemih seljaka, grupa koja je sebe poimala kao jednu vrstu samosvesne armije koja podiže zastavu razuma i nauke, slobode i boljeg života za sve“ (Berlin, 1987: 126).

cijske metafore. Ali, u okviru svakog od ovih pokoljenja ruske inteligencije postojala je potreba za sopstvenim „ukorenjenjem“ u istoriji – ne samo za pozicioniranjem spram neposrednih prethodnika, već i za pronalaženjem daljih „predaka“ pomoću kojih se stvara predstava o istorijskom kontinuitetu. U slučaju ruske inteligencije ova potraga za „prethodnicima“ i „uzorima iz prošlosti“ koja karakteriše svaku socijalnu grupu (Hobsbaumovo „izmišljanje tradicije“) bila je pojačana njenom faktičkom i programskom „neukorenošću“ u postojećem socijalnom miljeu. Stoga, uprkos činjenici da se „gotovo svi autoriteti slažu da poreklo same 'inteligencije' potiče od 'kružoka' iz 1830-ih i 1840-ih koji su preneli u Rusiju ideološku duhovnu prekretnicu u obliku nemačkog filozofskog idealizma“ (Malia, 1960: 442), često su ne samo istoričari ideja već i sami pripadnici ove grupe tragalili za svojim ranijim, osamnaestovekovnim prethodnicima. U tom pogledu, ilustrativan je primer Aleksandra Hercena koji je tokom svoje londonske emigracije osnovao „Slobodnu rusku štampariju“ sa namerom da, pored savremene publicistike, objavljuje i dela iz ruske prošlosti koja je smatrao važnim za nastanak opozicione tradicije ruske inteligencije. Jedno od prvih izdanja ove Hercenove istorijske serije bila je knjiga u kojoj su 1858. godine štampana dva spisa – *O kvarenju običaja u Rusiji* kneza M. Ščerbatova i *Putovanje A. Radiščeva*¹⁶. Štampajući ova dva spisa iz XVIII veka koja su bila nedostupna čitaocima u Rusiji, Hercen je u predgovoru jasno naglasio težnju ka uspostavljanju kontinuiteta između XVIII veka i idejnim sporovima unutar ruske inteligencije njegovog vremena – Radiščev je predstavljen kao začetnik tradicije koja preko Dekabrista vodi ka revolucionarnim „zapadnjacima“, dok je knez Ščerbatov protumačen kao preteča „slovenofilstva“¹⁷. Nezavisno od opravdanosti Hercenovih ocena prošlosti ruske inteligencije, njegov pokušaj određenja

¹⁶ *Князь Щербатов и А. Радищев*, London: Trübner & Co. 1858 (Faksimilno izdanje: Академия Наук СССР, Москва, 1984)

¹⁷ „Knez Ščerbatov i A. Radiščev predstavljaju dva suprotstavljena pogleda na Rusiju vremena Katarine... Oni, poput Janusa, gledaju na suprotne strane... Radiščev gleda napred, na njega su uticala snažna strujanja poslednjih godina XVIII veka... Radiščev nam je mnogo bliži nego knez Ščerbatov; razume se, njegovi ideali su bili isto tako visoko na nebu, kao što su ideali Ščerbatova – duboko u grobu; ali, to su naša maštanja, maštanja Dekabrista“ (*Князь Щербатов и А. Радищев*, 1858: v-vii). Zanimljivo je da Hercen o Radiščevu nije znao ništa nekoliko godina pre nego je objavio *Putovanje* – u svojoj knjizi *Razvoj revolucionarnih ideja u Rusiji* (1850-1851) on Radiščeva uopšte ne pominje (vid. Hercen, 1999).

njenih osamnaestovekovnih izvora nije ostao usamljen – kako kod samih aktera, tako i u radovima profesionalnih historičara. Među ovim poslednjim, karakteristično je stanovište Marka Raefa koji nastanak „ruske inteligencije“ izvodi iz osamnaestovekovne aristokratije – „služećeg plemstva“ (*service nobility*) – čiji pojedini pripadnici, nadahnuti „osećanjem moralne indignacije ruskim uslovima“, svoju ulogu počinju da shvataju kao „*služenje narodu*“, a ne nekom parcijalnom interesu ili državi (Raeff, 1959: 228). Iz drugog ugla, polazeći od stava da su „dva suštinski važna principa u veri inteligencije bila njena mržnja prema kmetstvu i duboka zabrinutost za dobrobit seljaštva (*naroda*)“, ekonomski historičar Aleksandar Geršenkron je takođe smatrao Radiščeva „prvim ruskim *inteligentom*“ (Gerschenkron, 1966: 157-158). Konačno, u svom prikazu osnovnih problema ruske misli XIX i početka XX veka Nikolaj Berđajev eksplicitno je povezao fenomen „ruske inteligencije“ i Radiščeva: „Otac ruske inteligencije bio je Radiščev koji je predvideo i odredio njene osnovne crte. Kada je on u svom *Putovanju iz Peterburga u Moskvu* napisao: ‘Pogledao sam oko sebe – duša moja je bila ranjena patnjama čovečanstva’ ruska inteligencija je bila rođena“ (Berđajev, 1987: 31). Navodi o značaju Radiščeva u ruskoj intelektualnoj i političkoj istoriji, o njegovoj pionirskoj ulozi u razvoju ruske misli time se ne iscrpljuju – oni obuhvataju širi spektar: od ocena historičara filozofije da je on „najradikalniji i najdosledniji predstavnik Doba razuma u Rusiji“ (Walicki, 1980: 31), preko naglašavanja njegove „revolucionarnosti“ („buntovnik gori od Pugačova“ – Katarina II; sovjetska historiografija), do počasnog mesta prvog u nizu „dugog mučeničkog spiska ruskih pisaca – samoubica“ (Чхартишвили, 2001: 108).

Navedene i brojne druge ocene o značaju Aleksandra Radiščeva za rusku intelektualnu, (kulturnu i političku) istoriju opravdavaju interesovanje za njegovo delo i podstiču interpretativni napor koji treba uložiti u njegovu analizu. Ali, pre interpretacije njegovih ideja neophodno je upoznavanje sa osnovnim činjenicama Radiščevljevog života koje osvetljavaju i njegovo delo.

2. Radiščev: od dvorskog paža do „prvog ruskog samoubice“

U biografiji Aleksandra Radiščeva razlikujemo dva različita perioda sudbinski odvojena pojavom njegove knjige *Putovanje od Petrograda do Moskve* 1790. godine. Prvi period – od rođenja u

imućnoj plemićkoj porodici (20. avgusta 1749), učenja i obuke u paževskom korpusu na dvoru Katarine II (1762-1766), studija u Lajpcigu u grupi od dvanaest izabranih državnih stipendista (1776-1771), do vojne i građanske službe nakon povratka u Rusiju – odgovara i u mnogo čemu nadilazi uobičajenu predstavu o uspešnom životu čoveka njegovog vremena i socijalnog položaja. Istina, dve smrti bacaju senku lične nesreće na ovaj period njegovog života – smrt prijatelja i uzora tokom studija, Fjodora Ušakova (1770) i smrt supruge Ane (1783). U kasnije napisanom *Žitiju Ušakova*¹⁸ Radiščev je opisao njihove studentske dane u Lajpcigu, posebno se zadržavajući na prikazu sukoba stipendista sa vaspitačem (pijanicom i „neprosvećenim“ oficirrom) koji je raspolagao njihovim stipendijama i nadgledao njihovo učenje i ponašanje. Opisujući ovog „malog tiranina“ i studentsku pobunu protiv njegove samovolje, Radiščev je zaključio kako „primer samovlašća Vladara koji se ne rukovodi zakonom niti drugim pravilima osim svoje volje ili hira, podstiče svakog službenika da se koristi svojom vlašću bez ograničenja, tj. da bude gospodar u svom domenu, poput Vladara u celom društvu“ (ICC, I: 162)¹⁹. U opisu smrti Ušakova Radiščev izražava osećanje krivice (zbog odbijanja pomoći prijatelju da samoubistvom prekrati samrtničke bolove) – osećanje koja još snažnije ispoljava povodom smrti supruge Ane. O tome je, opisujući kajanje oca koji sahranjuje dete svestan da mu je preneo sopstvenu bolest (sifilis), sa neuobičajenom otvorenosću pisao u *Putovanju*: „Setio sam se dana svoje raskalašne mladosti... Setih se da je neumerena razbludnost navukla mome telu ružnu bolest... Lažna stidljivost mi nije dala da joj to kažem, a ona se nije čuvala svoga trovača u ljubavi svojoj prema njemu... *Ko može da mi jamči da nisam ja bio uzrok njene smrti?*“ (Radiščev, 1951: 124).²⁰

¹⁸ Radove Ušakova i njegovu biografiju Radiščev je objavio 1789. godine: *Житие Федора Васильевича Ушакова, с приобщением некоторых его сочинений* (A.H. Радишев. *Полное собрание сочинений в 3 т.* М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. Т. 1: 155-212 – u daljem tekstu ovo izdanje sabranih dela označavaću skraćeno: ICC, uz oznaku toma i stranice).

¹⁹ Da je, osim literature koju su čitali, snažan uticaj na intelektualno formiranje Radiščeva i njegovih drugova imala ova pobuna protiv vaspitača (zbog koje je intervenisala i ruska ambasada), ističe Valicki: „Za mladog Radiščeva to lično iskustvo kolektivnog protesta protiv ‘tiranina’ bio je događaj od velike važnosti i uticalo je na stvaranje njegovog pogleda na svet“ (Walicki, 1980: 37).

²⁰ Vladimir Kantor skreće pažnju da uprkos tome što „Radiščev sa biblijskom direktnošću i prostodušnošću govori o seksualnim problemima“, interpretatori

Nakon povratka sa studija Radiščev se nije posebno isticao u intelektualnom životu Rusije, a posle kratkotrajne vojne službe, postavio je građansku karijeru u kojoj je uspešno napredovao do položaja upravnika carine. Pre štampanja biografije Ušakova bio je poznat jedino po prevodu Mabljeve knjige „Razmišljanja o grčkoj istoriji“ (Mably, *Observations sur l'histoire de la Grèce – Размышления о греческой истории*, 1773, ПСС, II: 229-330)²¹. Preokret nastaje u leto 1789. godine kada Radiščev dobija dozvolu za objavljivanje rukopisa – *Putovanje od Petrograda do Moskve* – za koji je nadležni upravnik policije, bez čitanja, pretpostavio da je obično putopisno štivo. Pošto je štampar koji je pročitao rukopis odbio da ga objavi, Radiščev kupuje sopstvenu tipografiju i krajem maja 1790. godine izdaje knjigu u tiražu od šeststopedeset primeraka. Na koricama knjige nije bilo označeno ime autora ni naziv štamparije, a sredinom juna nekoliko primeraka Radiščev šalje prijateljima, dok je dvadesetak knjiga preuzela jedna prestonička knjižara. Nakon samo desetak dana Katarina II već čita *Putovanje*, beleži komentare na marginama, a svom sekretaru skreće pažnju na pojavu anonimne knjige u kojoj je „posejana francuska zaraza“.²² Sumnjajući da je njen nekadašnji paž i stipendista pisac tog „štetnog umovanja“, Katarina pokreće istragu koja, nakon privođenja knjižara i otkrivanja imena autora, dovodi do hapšenja Radiščeva 30. juna 1790. godine. Sa najvišeg mesta pokrenut, mehanizam represije funkcionisao je

---

njegovog dela obično taj segment *Putovanja* ostavljaju bez komentara, iako je takva javna ispoved retkost u ruskoj i evropskoj književnosti XVIII i XIX veka. Zanimljivo je da Katarina u svojim komentarima *Putovanja* nije propustila da pomene „*posledice ružne bolesti koju je imao pisac*“, kao i njegovo okrivljavanje „državne uprave“ za tu bolest (vid. Кантор, 2006: 103).

²¹ Osim prevoda, Radiščev je u ovoj knjizi koju je izdalo „Društvo za staranje o prevođenju stranih knjiga na ruski“ (osnovano naredbom Katarine II, 1768. godine) napisao nekoliko napomena od kojih je najvažnija ona u kojoj *despotisme* prevodi sa „samodržavljje“ (*самодержавство*) i definiše ga kao „*stanje najprotivnije ljudskoj prirodi*“. U nastavku ove napomene on ukratko izlaže rusooovsko shvatanje „društvenog ugovora“ (vid. ПСС, II: 282).

²² Zapis A. V. Hrapovickog, sekretara Katarine II, od 26. juna 1790: „Govoreno je o knjizi *Putovanje iz Peterburga u Moskvu*, tu je posejana francuska zaraza, gnušanje prema vlasti, autor je martinist, pročitala sam 30 stranica. Sumnjam na Radiščeva...“ (Храповицкий А.В. *Дневник. 1782-1793 гг.* СПб., 1874. С. 226; cit. prema: ПСС, I: 472-473). Komentari Katarine II su objavljeni u knjizi sovjetskog književnog istoričara Babkina o suđenju Radiščevu (vid. Бабкин, 1952: 156-164).

besprekorno: svi pronađeni primerci *Putovanja* su spaljeni²³, a Radiščev je već 24. jula osuđen na smrt. Presudu Krivičnog suda potvrdio je Senat i Radiščev je čekao na izvršenje kazne (odsecanje glave) sve do 4. septembra kada je, u čast potpisivanja mira sa Švedskom, pomilovan odlukom Katarine II i osuđen na desetogodišnje progonstvo u Sibir²⁴. Kazna progonstvom uključivala je oduzimanje plemićkog statusa, odlikovanja i građanskog zvanja, ali nije obuhvatala konfiskaciju imovine koja je ostala u vlasništvu Radiščevljeve dece²⁵.

Deportovan u Sibir (gde ga je pratila sestra pokojne supruge sa kojom se oženio i dobio troje dece), Radiščev je tokom progonstva pisao filozofski traktat *O čoveku, njegovoj smrtnosti i besmrtnosti* (ПСС, I: 39-142), a nakon smrti Katarine II (1796), njen naslednik Pavle I dozvolio mu je povratak na porodično imanje. Krvavi prevrat kojim je ustoličenjem na vlasti Aleksandra I počeo ruski XIX vek (1801), doneo je Radiščevu punu amnestiju i povratak u državnu službu. Bivši osuđenik na smrt i sibirski izgnanik postaje član Komisije za izradu novog Zakonika, prisustvuje svečanom krunisanju Aleksandra I i dobija nazad svoja odlikovanja. Iako faktička rehabilitacija Radiščeva nije obuhvatala i „amnestiju“ *Putovanja*, njegov životni položaj bio je radikalno izmenjen. Istina, njegovi zakonodavni projekti ukidanja kmetstva nisu nailazili na dobar prijem – po nekim svedočanstvima, predsednik Komisije ga je jednom prilikom upitao da li mu je bilo malo Sibira. Ipak, mogući strah od ponovnog progonstva nije uverljivo objašnjenje njegove odluke da 11. septembra 1802. godine izvrši samoubistvo: „Svakom ko je bar malo upoznat sa političkom klimom ‘divnih dana Aleksandrovih početaka’ očigledno je da to nisu bila vremena u kojima bi hrabri projekat, napisan na zahtev vlasti, mogao izazvati bilo kakve ozbiljne posledice“ (Лютман, 2002: 248). Samoubistvo Radiščeva, u prošlosti tumačeno kao herojski čin

²³ Veći deo tiraža spalio je sam Radiščev neposredno pre hapšenja, a prema jednom spisku iz 1935. godine sačuvano je, na radost ruskih bibliofila-kolekcionara, ukupno 17 primeraka (Смирнов-Сокольский, 1983).

²⁴ Manifest Katarine II od 4. 09. 1790: „О наказании Коллежского Советника Радищева за издание книги, наполненной вредными умствованиями, оскорбительными и неистовыми выражениями противу сана и власти Царской“ (vid. Кантор, 2006: 108).

²⁵ U skladu sa stavom Katarine II: „Ništa mi nije tako odvratno kao konfiskacija imovine osuđenih, jer ko na zemlji može oduzeti od dece i porodice takvih ljudi nasledstvo koje su oni dobili od Boga?“ (Екатерина II, 2003: 66).

političkog protesta ili, ređe, kao posledica depresije, danas se sagledava u svetlu njegovog uverenja (formiranog još u mladosti pod uticajem Ušakova), da čovek „nesnosni život treba sam da prekine“. Ova tema prisutna je u svim njegovim radovima, uključujući i *Putovanje*, gde on u samoubistvu vidi poslednju liniju odbrane ljudskog dostojanstva i akt slobode: „Ako zla sudbina iscrpe nad tobom sve svoje strele, ako za tvoju vrlinu ne ostane skloništa na zemlji, ako, doveden do krajnosti, ne budeš imao zaštite od ugnjetavanja, *onda se seti da si čovek, seti se svoje veličine, uzmi silom krunu blaženstva koju nastoje da ti otmu – Umri!*“ (Radišćev, 1952: 117)²⁶.

Kao i u drugim slučajevima samoubistava, pitanje o motivima Radišćevljeve odluke da sebi oduzme život ostaje bez jednoznačnog i pouzdanog odgovora.²⁷ Ostavljajući ga po strani, možemo uočiti kako Radišćev aktom samoubistva ponavlja „logiku biografskog reza“ sadržanu u odluci da štampa *Putovanje*: „Glavno, najinteresantnije pitanje jeste šta je podstaklo sasvim uspešnog, ne baš mladog porodičnog čoveka da ‘odjednom’ obnaroduje *samoubilačku knjigu* u kojoj izriče smrtnu osudu kmetstvu i samodržavlju?“ (Эйдељман, 1989). U traganju za odgovorom na ovo pitanje, objašnjenje Radišćeva dato tokom policijske istrage i sudske odbrane nije nam od velike pomoći. Naime, instruiran od prijatelja, Radišćev je tada tvrdio kako je bio rukovođen slavljubljem, tj. željom za postizanjem brzog, skandaloznog uspeha u ruskoj javnosti. U osnovi, ovo njegovo priznanje ponavljalo je sumnje Katarine Velike koja je čitajući *Putovanje* smatrala

---

²⁶ Lotman s pravom ističe dvostruku funkciju teme samoubistva u delima Radišćeva: „Razmišljanja o toj temi su, s jedne strane, povezana sa etikom materijalista XVIII veka i direktno suprotna crkvenom moralu jer potvrđuju pravo čoveka da raspolaže svojim životom. S druge strane, nije naglašen samo filozofski, već i politički aspekt problema: pravo na samoubistvo i oslobođenje čoveka od smrtnog straha povlače granicu ljudske pokornosti i ograničavaju vlast tirana“ (Лотман, 2002: 249).

²⁷ „Okolnosti smrti Radišćeva ostaju do današnjeg dana nerazjašnjene“ (Лотман, 2002: 248). Tumačenja njegovog samoubistva – kako ona koja u njemu vide čin protesta, tako i ona koja ga smatraju posledicom straha od novih progona – polaze od paradigme sukoba „intelektualca“ i „vlasti“ unutar koje je Radišćev ili „heroj“ ili „žrtva“. U svojoj „semiotici životnog ponašanja“ u ruskoj kulturi XVIII veka Lotman ukazuje na element „teatralizacije“ života koji, u slučaju Radišćeva, slobodno izabranom smrti daje status konačnog, „petog čina“ životne drame: „Spajanje slikovito-teatarskog momenta sa krugom predstava o herojskoj smrti... odredilo je posebni značaj koji je Edisonova tragedija *Katon* imala za Radišćeva. Upravo je heroj Edisonove tragedije za Radišćeva postao neka vrsta koda njegovog sopstvenog ponašanja“ (Лотман, 2002: 250).

da je pisac te knjige ili neko ko je nezadovoljan svojim društvenim statusom te žudi za slavom, ili jednostavno, „neki ludak“. Znatno uverljivija od objašnjenja motiva je argumentacija kojom je Radiščev tokom suđenja odbacivao optužbu da je knjigom želeo da izazove pobunu protiv vlasti: „Ako neko kaže da sam pišući tu knjigu hteo da podstaknem pobunu, mogu mu odgovoriti da greši jer, pre svega, naš narod knjige ne čita, a i sama knjiga je pisana stilom koji je običnom narodu nerazumljiv, štampana je u malom tiražu...“ (Бабкин, 1952: 171). Bez obzira na to što ga takva odbrana nije oslobodila osude na najtežu kaznu, ostaje dilema kakva je očekivanja imao Radiščev kada je odlučio da objavi *Putovanje*²⁸ i kome su bile namenjene poruke sadržane u knjizi. U pokušaju razrešenja ovih dilema (oko kojih je, rečima Vladimira Kantora, formiran „mit i zagonetka“ Radiščeva), biografski narativ mora biti zamenjen interpretacijom Radiščevljevih ideja i socijalno-kulturnog konteksta u kome one bivaju formulisane.

Literatura

- Bauman, Zygmunt. (1992): „Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of the Intellectuals“. *Thesis Eleven*, no. 31, pp. 81-104.
- Berlin, Isaiah. (1978): „The Birth of the Russian Intelligentsia“, *Russian Thinkers*, London: The Hogarth Press, pp. 114-135
- Berdajev, Nikolaj. (1987): *Ruska ideja (Osnovni problemi ruske misli XIX i počerkom XX veka)*, Beograd: Prosveta (prevod sa ruskog).
- Confino, Michael. (1972): „On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth- and Nineteenth-Century Russia“. *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Science*, Vol. 101. (Winter) pp, 117-149.
- Gerschenkron, Alexander. (1966): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

---

²⁸ Oslanjajući se na Lotmanov navedeni stav o „teatralizaciji života“, moguće psihološko objašnjenje bi bilo vezano za Radiščevljevo preuzimanje „uloge heroja“ koje je nagovešteno u odeljku o Lomonosovu iz *Putovanja*: „Čovek rođen sa prefinjenim osećanjima i odbaren snažnom uobraziljom, podstaknut ljubavlju prema čestitosti, izdvaja se od običnog sveta. Penje se na gubilište. Svi pogledi su usmereni na njega, svi očekuju sa nestrpljenjem njegove reči. Očekuje ga ili aplauz, ili podsmeħ gori od same smrti. Kako on može biti običan?“ (ПСС, I: 387).

- Gay, Peter. (1988): *Voltaire's Politics: The Poet as Realist*, New Haven: Yale University Press.
- Gorbatov, Inna. (2007): „Voltaire and Russia in the Age of Enlightenment“, *Orbis Litterarum*, Vol. 62, No.5, pp. 381–393.
- Hercen, Aleksandar (1999): *Ruski narod i socijalizam*, Podgorica: CID (prevod sa ruskog).
- Kelly, Aileen. (1978): „A Complex Vision“, *Introduction in: Berlin (1978)*, pp. xiii-xxiv
- Kamenskii, Aleksandr. (1997): *The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World*, Armonk, New York: M.E. Sharpe
- Malia, Martin. (1960): „What Is the Intelligentsia?“, *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Science*, Vol. 89. (Summer), pp. 414-458.
- Pipes, Richard. (1971): „Intelligentsia from the German *Intelligenz*? A Note“, *Slavic Review*, Vol. 30, No. 3. (Sep.), pp. 615-618.
- Pipes, Richard. (1977): *Russia under the Old Regime*, New York: Peregrine Books.
- Radišev, Aleksandar (1952): *Putovanje od Petrograda do Moskve*, Beograd-Zagreb: Kultura 1951 (prevod sa ruskog Kiril Taranovski).
- Raef, Marc. (1959): „Some Reflections on Russian Liberalism“, *Russian Review*, Vol. 18, No. 3 (Jul., 1959), pp. 218-230.
- Walicki, Andrzej. (1980): „The Culmination of the Enlightenment in Russia: Aleksandr Radishchev“ in: *History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Oxford: Clarendon Press.
- Wolff, Larry. (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press.

***

- Артемьева, Т. В. (1996): „Екатерининское время как ‘философский век’“, *Екатерина Великая: эпоха российской истории в память 200-летия со дня смерти Екатерины II*, Международная конференция „Санкт-Петербург, 26–29 августа 1996 г. (<http://www.ekaterina2.com/konf/konf.shtml>)
- Бабкин, Дмитрий. (1952) *Процесс Радищева*, Москва: АН СССР.
- Екатерина II, Императрица. (2003): *О величии России*, Москва: ЭКСМО.
- Иванов-Разумник Р. И. (1997): *История русской общественной мысли*. Т. 1-3, Москва (прво издање: СПб., 1906-1907; Т 1-2).
- Кантор, Владимир (2006) „Откуда и куда ехал путешественник?.. (Путешествие из Петербурга в Москву А. Н. Радищева)“, *Вопросы литературы*, Москва, №4, стр. 83-138.

- Кондаков, Игорь. (1999): „К феноменологии русской интеллигенции“, *Русская интеллигенция. История и судьба*. Москва: РАН.
- Лотман, Юрий. (1999): „Интеллигенция и свобода (к анализу интеллигентского дискурса)“, у: Успенский, 1999: (122-150).
- Лотман, Юрий. (2002): *История и типология русской культуры*, Санкт-Петербург: Искусство.
- Мезин, С. А. (2003): *Взгляд из Европы: Французские авторы XVII века о Петре I*, Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Пушкин, А. С. (1836): „Александр Радищев“, у: *Полное собрание сочинений*, Т. 7. *Критика и публицистика*, Ленинград: Наука, 1978, стр. 239-250.
- Радищев, Александр Николаевич (ПСС): *Полное собрание сочинений в 3 т.* Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1938-1952.
- Смирнов-Сокольский, Николай. (1983): *Рассказы о книгах*, Москва: „Книга“.
- Успенский, Борис. (1999): *Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология*. Москва: О.Г.И.
- Чхартишвили, Григорий. (2001): *Писатель и самоубийство*, Москва: Новое литературное обозрение
- Шеррер, Ютта. (2001): „Русская дореволюционная интеллигенция в западной историографии“, *Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности*. Москва: РАН, стр. 9-30.
- Эйдельман, Натан (1989): „Вослед Радищеву...“ *Факел, Историко-революционный альманах*. Москва (<http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/NYE/RADI2.HTM>)

Milan Subotić

THE BIRTH OF RUSSIAN INTELLIGENTSIA
FROM THE SPIRIT OF ENLIGHTENMENT:
ALEXANDER RADISHCHEV (I)

Summary

This text is the first part of a larger study about Alexander Radishchev, one of the leading representatives of Enlightenment in Russia's XVIII Century. Analyzing Voltaire's and Diderot's relationship with Catherine II, the Empress of Russia, in the Introduction of this article, the author formulates the reasons for thematization of Russian reception of Enlightenment. Since Radishchev is considered as 'the father of Russian intelligentsia', different approaches to the meaning of the concept of 'Russian intelligentsia' are considered in the first chapter. Radishchev's biography is interpreted in the second chapter in order to facilitate the understanding of his ideas. Interpretation of his ideas, as well as of Catherina's 'enlightened absolutism', will be subject to further consideration in the second part of the study.

Keywords: Enlightenment, enlightened absolutism, Russian intelligentsia, history of ideas, social critique, serfdom